

MUSIQIY-POETIK MAKON VA XALQ QO‘SHIQLARI: LINGVOMADANIY VA PRAGMATIK QIRRALAR

Jahongir Ismailov,

Renessans universiteti Filologiya kafedrasida dotsenti

Musiqiy-poetik makonning shakllanishida xalq qo‘shiqlari alohida o‘rin tutadi. Realistik hodisa sifatida xalq qo‘shiqlari ko‘pincha ona yurt, uning manzaralari va u bilan bog‘liq qadriyatlarni obrazli tasvirlaydi. Shu bois qo‘shiqlar orqali muayyan xalqning madaniyati, tarixiy xotirasi va jamiyat ruhiyati haqidagi tasavvurlarni jonlantirish, tarixiy hayot manzaralarini anglash mumkin bo‘ladi.

Shaxs nutqi doimo u mansub bo‘lgan hamjamiyatning qadriyatlari va munosabatlarini “tashiydi”; shu nuqtai nazardan qo‘shiq nutqiga ham mafkura bilan o‘zakdosh kommunikativ hodisa sifatida qarash o‘rinlidir. Mafkuraviy institutsionallashuv sust jamiyatlarda qo‘shiqlar ko‘proq a‘zolarining ong osti qatlamlaridagi ruhiy ehtiyoj va intilishlarni ifodalaydi. E. Rozenstok-Xyussining qarashlariga tayansak, millatning ma‘naviy salomatligi va ruhiy gigiyenasi barqaror ijtimoiy tendensiyalar bilan chambarchas bog‘liq. Har qanday matn — jumladan qo‘shiq matni — muallif ortidagi ijtimoiy guruhning fikrlash-kodni hamda xulqiy modelini yashirin tarzda aks ettiradi. Demak, qo‘shiqda og‘zaki kodlar, ongli/ongsiz ritorik izlar va mafkuraviy yo‘nalishlar mavjud bo‘lishi tabiiydir. San‘at davlat homiyligida bo‘lgan sharoitda ham qo‘shiq qadriyat va yo‘nalishlarni ifodalashni to‘xtatmaydi; u ko‘pincha “begona”ga nisbatan o‘zini anglash, himoya va raqobat semantikasi orqali ishlaydi.

Xalq qo‘shiqlari xalq mulkidir. Karvon yo‘llari, sayyor baxshi va oshiq-shoirlar, harbiy yurishlar, migratsiyalar qo‘shiqlarni hududdan hududga ko‘chirib kelgan. So‘nggi davrda radio, televideniye va ijtimoiy tarmoqlar bu tarqalishni keskin tezlashtirdi. Tabiiy muomalada qo‘shiqning matni ham, ohangi ham vaqt o‘tishi bilan o‘zgaradi: dastlab shaxs ijodi bo‘lgan kuy va so‘zlar jamiyat xotirasida qayta ishlanib, avval “umumiy mulk”ga, so‘ngra xalq og‘zaki ijodi tizimiga singadi. Qo‘shiqlarning barhayot qolishiga mazmunning jamiyat muammolariga javob berishi, kuy ohangining ta‘sirchanligi va badiiy qurilishning mukammalligi xizmat qiladi. Shu bois qo‘shiqlar debyut ko‘rinishini saqlab qolmaydi; ular avloddan avlodga o‘tar ekan, yangi tuyg‘u va kontekstlar bilan yangilanadi.

Xalq xotirasida iz qoldirgan qahramonlar, afsonaviy ishqiy voqealar va tarixiy holatlar ko‘pincha qo‘shiqlar mavzusiga aylanadi. Tor doiradagi marosim va mahalliy bayramlarda kuylanadigan qo‘shiqlar tez tarqalmaydi va qisqa umr ko‘rishi mumkin,

keng jamoaviy muhitda esa ularning yashovchanligi kuchayadi. Qo‘shiqning ilk yaratish joyini aniq topish mushkul: joy va shaxs nomlari ko‘pincha matnning keyingi talqinlarida o‘zgarib boradi.

Xalq qo‘shiqlari kuylash uchun maxsus takvim talab qilmaydi: ular mehnat jarayonida, hordiqda, marosimlarda, hatto tarbiyaviy vaziyatlarda ham ijro etiladi va shu tariqa kundalik madaniy amaliyotning ajralmas qismiga aylanadi. Ularni mohir xonandalar ham, qiziqib kuylovchi oddiy tinglovchilar ham ijro etishi mumkin; an‘ana asosan eshitish va takrorlash orqali, ustozdan shogirdga o‘tadi. Tinglovchi qo‘shiq kayfiyati va vaziyatiga mos emotsional javob beradi: qayg‘uga hamdard, quvnoqqa hamnafas bo‘ladi.

Qishloq qo‘shiqlarida qishloq madaniyati, mehnat manzaralari, sodda emotsiyalar (dard, sog‘inch, umid, quvonch) yaqqolroq ko‘rinadi; shahar qo‘shiqlarida esa urban madaniyatning ritmi va obrazlari ustun keladi. Xalq qo‘shiqlari kuylanadigan asosiy muhitlar: bayramlar, nikoh marosimlari, mehnat amaliyotlari (xamir o‘rashdan xirmon yig‘ishgacha bo‘lgan jarayonlar), yomg‘ir chaqirish marosimlari, teatrlashtirilgan tomoshalar va boshqalar. Ularning funksiyalari ko‘p qirrali: kuldirish va ko‘ngil ochish, mehnatni yengillashtirish, tarbiyaviy ta‘sir ko‘rsatish, urf-odatlarni yetkazish, jamoaviy birdamlikni mustahkamlash, his-tuyg‘ularni ifodalash, dardni bo‘lishish orqali yengillik berish.

Xalq qo‘shiqlari jamiyat ijtimoiy hayotining izlarini saqlaydi; shu ma‘noda ular tarixiy manba sifatida qadrlansa-da, huquqiy-hujjat darajasida emas, balki madaniy-hissiy guvohlik sifatida talqin etilishi lozim. Mavzular ichida musofirlik yetakchi o‘rin tutadi: vatandan uzoqlashgan insonning hissiy olami — ba‘zan ayol, ba‘zan erkak nigohi orqali — lirik-soddalik va hayotiy iliqlik bilan ifodalanadi. Allalarda ona obrazi farzandni beshikdanoq ezgu fazilatlariga yo‘naltiruvchi donishmand subyekt sifatida gavdalanadi.

Xalq qo‘shiqlarini turli mezonlar bo‘yicha tasniflash mumkin:

I. Ijrochilariga ko‘ra:

- asl xalq qo‘shiqlari (anonim, jamoa ijodi),
- oshiq-baxshi va sozandalar ijro etgan qo‘shiqlar.

II. Kuy-ritmiga ko‘ra:

- tarzli (me‘yorlangan usul va naqshlarga ega),
- tartibsiz (erkin ohangli) qo‘shiqlar.

III. Mavzulariga ko‘ra:

- voqea va qahramon haqidagi,
- yigit-qiz munosabatlariga doir,

- dushman/raqib obraziga doir,
- nolali (inqiroz, qiyinchilikda yaratilgan iltijo va nola) qo‘shiqlar.

Boshqa manbalarda mavzu mezoni 10 guruhgacha kengaytiriladi: lirik, hajviy/maskhara, voqeali, tantanali/mavsumiy, to‘y, e‘tiqod va mazhab, kasbiy/ishbilarmonlik, tabiat, o‘yin, marsiya qo‘shiqlari.

Dialektologik va etnomusiqashunoslik tadqiqotlari “musiqiy tilshunoslik” doirasida og‘zaki til va musiqiy tizim o‘rtasidagi uzviylikni ko‘rsatadi: jamiyat avvalo predmet va tushunchalarni belgilar bilan nomlab, tovush tizimi orqali nutq yaratadi; keyin shu ovozni estetik shaklda muhokama qilish uchun ikkilamchi muloqot tizimi — musiqa tilini vujudga keltiradi. Har bir madaniyat og‘zaki til negizidan foydalangan holda, qo‘shiq matnining ritmik-prozodik xususiyatlarini musiqiy naqshlar bilan muvofiqlashtiradi. Shuning uchun ham qo‘shiq matnining bo‘g‘in, urg‘u, sintaksis va leksik qurilishi kuyning usul-ritmiga mos tarzda “chalina” va “kuylanadi”.

Xalq qo‘shiqlari tarkibidagi etnolingvistik belgilarning ommaviy konsensusda nazorat qilinishi ularning barqarorligini ta‘minlaydi; musiqiy-lingvistik xususiyatlar esa etnomusiqashunoslikdagi lingvistik yondashuvlar bilan uyg‘un tahlil qilinadi. Mahalliy madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan qo‘shiqlar milliy identitet va umuminsoniy qadriyatlar o‘rtasida ko‘prik vazifasini bajaradi.

Lirik qo‘shiq — adabiyotning eng qadimiy qatlamlaridan bo‘lib, xalqning tarixiy-madaniy tajribasini tiyinlab yetkazadi va axloqiy-estetik me‘yorlarni kondensat holda mujassamlashtiradi. Lirik qo‘shiq nutqi jamiyatning bilim fondi, dunyoqarashi va qadriyat kodlarini o‘zida jamlagan kommunikativ tizimdir. U tirik ijrochi yoki texnik vosita orqali, turli mavzu, janr va ijro usullari bilan amalga oshadi; estetik, didaktik va satirik effektlarga erishishga yo‘naltirilgani sababli o‘ziga xos pragmatik yo‘nalishga ega. Qo‘shiq nutqi bilan badiiy nutq o‘rtasidagi tarixiy rishta qadimiy: og‘zaki ijro shakli hikoyachilik va boshqa san‘at turlari bilan genetik bog‘langan.

Lirik qo‘shiq tilida fonetik, morfologik, leksik va sintaktik birliklar uyg‘unligi yuqori izchillik hosil qiladi; takror esa og‘zaki uslubning matn asosini va kommunikativ dinamikasini shakllantiradi. Zamonaviy tilshunoslikda diskursga oshgan qiziqish qo‘shiq obrazini yaratish mexanizmlarini, uning og‘zaki ta‘sirini ham tahlil qilish zaruratini kuchaytirmoqda: diskursiv qirralarni hisobga olmasdan til hodisasini to‘laqonli anglab bo‘lmaydi.

Og‘zaki an‘anadan yozma tashuvchiga o‘tish jarayonida ham qo‘shiqning estetik ahamiyati kamaymaydi; aksincha, shakl, ritm va til tuyg‘usi yanada sayqallanadi. Lirik qo‘shiq nutqining ijtimoiy-interaktiv tabiatida kommunikator modellarining milliy-

mental ko‘rinishlari namoyon bo‘ladi; janrning qadimiyligi bilan bog‘liq ravishda til va nolingvistik voqeliklar evolyutsion barqarorlik kasb etadi.

Umuman olganda, qo‘shiq nutqi universal jozibaga ega: soddalik, qulaylik va estetik naf turli madaniyat vakillarini jalb qiladi. Lirik qo‘shiq nutqi inson ongining muhim tarkibiy qismi sifatida psixika va bilish tizimini shakllantirishga xizmat qiladi. Biz lirik qo‘shiq nutqini ma‘lum ijtimoiy kontekstda yaratilgan va iste‘mol qilinadigan kognitiv-lingvistik faoliyat jarayoni va mahsuli deb tushunamiz: undagi til va kontseptual manzara jamiyat dunyoqiyofasini baholash imkonini beradi.

Xalq qo‘shiqlari — adabiy-musiqiy tizimning eng boy va ko‘p qirrali qismi. Ular tarixiy xotira, milliy xususiyat, jamoaviy emotsiya va shaxsiy tuyg‘ular kesishgan nuqtada vujudga keladi; ijtimoiy funksiyalarni bajaradi, tarbiyaviy va estetik vazifalarni ado etadi, til va musiqaning uyg‘un me‘rosini keyingi avlodlarga yetkazadi. Qo‘shiq lirik nutq va matnini tarixiy-madaniy kontekstda o‘rganish ularning semantikasini, pragmatikasini va ijtimoiy hayotdagi rolini chuqurroq anglashga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Розенсток-Хасси. Речь и правда. - М.: Лабиринт, 1995. - 84 с.
2. Marcuse H. L'uomo a una dimensione. – Torino, 1967. - 205-206 p.
3. Albayrak; Nurettin, “Mani” Maddesi, İslam Ansiklopedisi. - MEB Yayınları., İstanbul, 1993. – 12 p.
4. www.gov.uz/madaniyat/
5. Stone, RM. Theory of ethnomusicology. Pearson Press, New Jersey, 2008. - 51-53 p.